

שיחה עם ראול הילברג על הפוליטיקה של הזיכרון

נתן שניידר ודניאל לוי*

שאלה: נראה מפתיע שספרך, השמדת יהודי אירופה, לא תורגם לעברית, אף שתורגם כמעט לכל השפות החשובות. מה דעתך על כך?
הילברג: למעשה, הנוסח העברי אמור היה להיות המהדורה הראשונה של הספר, אבל בזמנו הם דחו אותו ביד ושם.

ש: האם אתה סבור שהיום האווירה האינטלקטואלית בישראל פתוחה יותר להשקפותיך?
הילברג: כן, אבל אני עדיין סבור שישנו רצון עז לַחַזְקָה על השואה, מעין אינטרס לבעלות. הם לא רוצים לחלוק, במיוחד יד ושם. עכשיו יש לנו תחרות: מוזיאון השואה בווינגטון. היום הגרמנים עורכים את רוב המחקר הרלוונטי. ישראל מתמקדת לא במבצעי הפשע, אלא בעדות הקורבנות, ואילו הגרמנים חוקרים כל ארגון וארגון ואת קשריו לנאצים. צריך לדעת איך לבדוק מסמכים ואיך לבדוק ארכיונים.

ש: מה בקשר לתרגום ספרו של אולריך הרברט על ידי יד ושם?¹
הילברג: כן, הרברט הוא אחד החוקרים החשובים ביותר. לכו לחנות ספרים טובה בגרמניה ותמצאו היסטוריה ארגונית. לכן, ביד ושם עוד יבינו שיש כאן בעיה. כדי לחקור את השואה, צריך לדעת גרמנית. יש אמנם כמה מקורות יהודיים, אבל רוב המקורות הם בגרמנית; התכתובת הפנימית גם היא בגרמנית, דוחות על היהודים נכתבו בגרמנית. המחקר הישראלי השתפר, אבל הוא מפגר אחרי המחקר הגרמני. לפני 15 שנה, החוקרים הלא-יהודים נמנעו מלעסוק בעניינים יהודיים פנימיים, אבל היום הם עוסקים בהם. הם החלו לפרסם יומנים בגרמנית שיהודים הותירו אחריהם, או שהם מתרגמים יומנים משפות אחרות. לא רק מגרמניה, אלא גם מהארצות הכבושות. יש להם אולי בעיות עם יידיש, אבל הם יודעים פולנית, צרפתית והולנדית. זו התפתחות מסקרנת בעיניי.

ש: ישנו ויכוח נושן ואפילו מיושן הנסוב על ה"פונקציונליזם" וה"אינטנציונליזם" כביכול בהיסטוריוגרפיה של השואה. מה אתה חושב על הדיכוטומיה הזאת?

* דניאל לוי, המחלקה לסוציולוגיה, SUNY, State University New York, Stony Brook
הרברט, אולריך (עורך), 2001. מדיניות ההשמדה הנאצית 1939–1945, יד ושם, ירושלים. וראו עמ' 24 בגיליון זה, הערה 7.

הילברג: אני חושב שזהו דיון מלאכותי. ההיבט המעניין האמיתי היחיד בקשר לתהליך קבלת ההחלטות הגרמני נוגע למקורות. הבעיה היא, כיצד מסבירים למי שגדל בדמוקרטיה מהי המדינה הנאצית. לאנשים האלה לא היה בית מחוקקים, לא היה להם פרלמנט. הם קיבלו את הכסף שלהם היישר ממשדד האוצר. הסמכות לא הוגדרה. התחילו לעשות דברים בלי לדעת לאן הם מובילים, לכן מדובר בהתגבשות. השואה מתחילה להתגבש רק ב-1941. ככל שיהיו לנו יותר תעודות, נוכל לשחזר טוב יותר את האירועים. ההיסטוריוגרפיה הישראלית נזקקה למרכזיות תפקידו של היטלר בשואה יותר משהגרמנים היו זקוקים לכך. וכל זאת למה? מאחר שישראל זקוקה להחלטה ברורה ככל שדברים אמורים ברדיפת היהודים. העניין טמון בעצם בתהליך קבלת ההחלטות. היטלר ללא ספק קיבל החלטות, אבל צריכים לבדוק את הדרך שבה הן התקבלו, וכיצד הטרימו הפקידים שלו את החלטותיו. זוהי נקודת המפתח.

ש: האם אתה מאמין במעין חלוקת עבודה מתודולוגית, כלומר שחוקרים גרמנים מתמקדים בתהליך קבלת ההחלטות הגרמני ובמבצעי הפשע, ואילו חוקרים ישראלים מתמקדים בקורבנות ובצד שלהם בהיסטוריה?

הילברג: זה בדיוק מה שאמרתי בכנס בחיפה ב-1986. אבל אני חושב שזה כבר לא נכון. היום, כעבור 15 שנה, אנשים פולשים לטריטוריה של אחרים. הגרמנים מגלים עניין בקורבנות ולהפך. הדיכטומיות הישנות אינן תקפות עוד. די להסתכל על הדורות הצעירים של החוקרים בישראל ובגרמניה.

ש: האם אפשר לעסוק בו־זמן בשני הדברים: בהיסטוריה של מבצעי הפשע ובהיסטוריה של הקורבנות?

הילברג: זה קשה מאוד. שאול פרידלנדר² יכול לעשות זאת. הוא יודע את השפות. הביוגרפיה שלו מאפשרת לו לנדוד בין העולמות. זה דבר טוב, ואנחנו כולנו צריכים לפחות לנסות, אחרת הדיסציפלינות נשארות כל אחת בגטו משלה. אני עצמי ניסיתי כשהייתי אחד מעורכי היוםנים של אדם צ'רניאקוב.³ זה קשה מאוד.

ש: העבודה שלך עומדת כל כך בסימן נקודת המבט של מדעי החברה. ביסודו של דבר, כתבת סוציולוגיה ארגונית של השואה. עד כמה הושפעת מהמנחה והמדריך של עבודת המחקר שלך, פרנץ נוימן? האם אפשר לדבר על השואה בלי לבצע את התפנית התרבותית? הילברג: אחד ממדריכיי היה הנס רוזנברג. הוא היה היסטוריון של מוסדות כמו משרדים ומבנים ביורוקרטיים, וכתב מחקר חשוב מאוד על הביורוקרטיה הפרוסית, שעסק בראשית הביורוקרטיה המודרנית באירופה. באמצעות הרצאותיו של רוזנברג התוודעתי למקס ובר

² ראו למשל, פרידלנדר, שאול, 1999. גרמניה הנאצית והיהודים, עם עובד, תל-אביב.

³ ראו עמ' 26 בגיליון זה, הערה 12.

והתברר לי שביוורקרטיה איננה מוגבלת לארץ מסוימת, אלא מועברת מיד הלאה לארצות אחרות. מבנים ביוורקרטיים מתפשטים. ביוורקרטים יכולים לדבר זה עם זה ולפתח שפה משלהם. אני עצמי למדתי ממשל וניהול ציבורי אמריקאי. לכן, תמיד תשאלו קודם כל: מי מגדיר את עוצמת המשרד הממשלתי? מי מגדיר את תקציב המשרד? האם מדובר בהגדרה עצמית של מבנים ביוורקרטיים? וכן, בהמות של נוימן. המהדורה הראשונה יצאה ב-1942. נוימן עזר לי להבחין בכך שמדובר במנגנון השמדה. יש לגייס כישרון ומומחיות מכל פלחי החברה. זה יכול לעבוד רק בהשתתפות כוללת של האוכלוסייה. אני מתכוון למעורבות מוחלטת של החברה והממשל הגרמניים. זוהי המשמעות של "מנגנון ההשמדה". הגרמנים נכנסו לכל ארץ כבושה באמצעות אותם צעדים, והצעד הראשון היה תמיד ה"הגדרה". זה חייב להיות הדרגתי, זה התהליך. אני ניגשתי לשואה כאיש מדעי החברה. האירוע היחידאי מובנה בהליך מסוים.

ש: בזמן שעבדת על התיזה שלך, עבד רפאל למקין⁴ על הגדרתו לג'נוסייד, לא כבעיה יהודית אלא כבעיה כללית. האם היית מודע לעבודתו של למקין?
הילברג: הייתי מודע לעבודתו כי למדתי יחסים בינלאומיים. התעניינתי מאוד בלמקין ובעבודתו. הוא טבע את המונח ג'נוסייד ובחן את החוקים. הוא לא בדק את היהודים אלא חשב שזה עשוי לקרות בכל מקום.

ש: זה מוביל אותנו לתחום המכונה "לימודי ג'נוסייד". מה אתה חושב על זה?
הילברג: חשוב להרחיב את זווית הראייה מאחר שהשואה ממוקמת בגטו אינטלקטואלי וצריך לשלוף אותה מן הגטו הזה. אבל צריכים להיזהר. ג'נוסייד היא מילה, מילה משפטית. חייבים לדעת מה עומד על הפרק. כשקוראים למשהו ג'נוסייד, יש לכך השלכות משפטיות. לימודי ג'נוסייד חייבים להיות השוואתיים. אם חוקרים את הצוענים, צריך להשתמש במילה. אבל תראו את רואנדה. אירוע מדאיג מאוד. מאז 1945 לא היו לנו אירועים שדמו באכזריותם ובפראותם להרג שם. הם נרצחו בסכינים בתוך שלושה חודשים. אבל מה בקשר לביוורקרטיה? הם נרצחו בסכינים, אבל דרושה ביוורקרטיה. הבעיה הבאה: לעולם לא עוד? לא לעשות כלום? חוסר רצון? ובכן, האם אפשר לכתוב על רואנדה בלי השואה? אבל הסתכלו על שני האירועים האלה, זה לצד זה. האם אפשר לעשות זאת? האם באמת מדובר בפראים אפריקאים? הם השתמשו בסכינים כדי לחסוך בתחמושת. לא היתה להם התחמושת, אבל היו להם סכינים מיובאות. זאת הסיבה ש"הגדרות" חשובות כל כך. אם אין לך הגדרה, אין לך שואה. היתה להם שיטת רישום שהבלגים השאירו אחריהם. אדם צריך היה לבחור: להיות הוטו או טוטסי. מי הקורבן? הוא הדין בשואה. אם אנחנו הולכים ברחוב ואומרים: הברנש הזה נראה יהודי, אנחנו עושים הרבה שגיאות. אי-אפשר לגלות מיהו

⁴ ראו עמ' 22 בגיליון זה, הערה 4.

יהודי רק דרך הסתכלות על אנשים, בעיקר כשמתחילים נישואי תערובת. נישואי תערובת הם תמיד בעיה. אז, האם צריך שיהיה מחקר ג'נוסייד השוואתי? כן, צריך.

ש: אם כך, האם אנחנו מדברים על תיאוריה או שמא על מודל? וזה מוביל לשאלת הייחוד. האם השואה ייחודית?

הילברג: הסתכלו על כתב-העת שייסד יהודה באואר, *Holocaust and Genocide Studies*. מוצאת חן בעיניי הדרך שבה בנוי כתב-העת. שואה ב"שין רבתי" וג'נוסיידים אחרים. הייחוד טמון בכל התכונות שאינן משותפות לאירועים אחרים. הבעיה האמיתית היא לא ה"ייחוד", אלא מתוך מה אני גוזר אותו.

ש: אז לא מדובר באמת במתודולוגיה? אולי מדובר בסבל השוואתי? חשוב על המושג "שואת השחורים".

הילברג: מדובר בתחום המילים. ערכה של המילה נשחק כשמשמשים בה מחוץ לתחום הנכון. לא כל אדם בכלוב הוא קורבן של שואה. לא כל פושע — נאצי. הרחבת המשמעות באה על חשבון הבהירות. שואה ב"שין רבתי" — אם אתם מדברים על משהו אחר, עליכם להגדיר את המונחים. מה בקשר לשואת השחורים? אולי אנחנו צריכים אם כך להגדיר מחדש מה קרה ליהודים. לפיכך — ייחוד כן, ומחקר השוואתי כן.

ש: האם אתה חושב שהאוניברסליזציה של השואה היא בריבזמן גם ניצורה (Christianization)? האם הזווית היהודית הייחודית הולכת לאיבוד? הרי לפי המודל שלך זה יכול לקרות לכל אחד. הילברג: אלי ויזל ניצר את השואה. הייחודי הפך לאוניברסלי.

ש: האם זו תופעה אמריקאית, שכדי להעביר את השואה צריך היה לנסח בשפה מובנת? הילברג: כן. הסתכלו על המוזיאון בושינגטון. למה וושינגטון? מדוע היתה צריכה הממשלה לעשות את זה בקשר לקבוצת אנשים שלא היו אמריקאים ונרצחו באירופה? אם כן, נחוצה היתה זווית אמריקאית. השואה קרתה לנו, ליהודים, אבל היינו צריכים לייצג את הסבל שלנו בהקשר רחב יותר. וצדקנו. עשרה מיליון איש מבקרים במוזיאון ורובם לא יהודים. המוזיאון הוא נתח של אוניברסליות. ולמה? וייטנאם הותירה ריק מוסרי באמריקה. נפטרנו מהתסביך המוסרי שלנו. אנשים כאן לא זוכרים מלחמות. ותיקי מלחמות אמריקאים לא מדברים, נאמר להם לא לדבר. הם פוצו, אבל שכחו מה עבר עליהם. פקודת היום היתה "לשכוח". איש לא הקשיב להם. רק לאחרונה — שפילברג דואג לזיכרון. זה קרה לאנשים אחרים, והם יכולים להתחבר למוזיאון. והאמירות השחוקות כדוגמת "מה שאנשים מסוגלים לעשות לאנשים", זוהי האוניברסליות האמיתית. לצבא ארצות הברית ולחייליו לא היה מושג מדוע הם שם. במוזיאון נראים כל הדגלים המפרידים של משחרי המחנות. זאת הזווית,

זה הקשר לאמריקה. זה המעבר מצופה למציל, ולכן זוהי לגיטימציה בדיעבד של מלחמת העולם השנייה.

ש: בואו נתייחס להיבט אחר של אמריקה. כחוקר השואה, איך אתה מתייחס לעבודה מן העת האחרונה, המשלבת לימודי נשים בחקר השואה?

הילברג: האם זהו נושא לגיטימי? כן, כנראה. תראו את עבודה של ג'ואן רינגלהיים.⁵ היא קיימה ראיונות עם ניצולות, והנשים האלה דיברו על דברים שונים וזכרו דברים שונים. אני מסכים אתה. אולי חוויותיהן היו שונות. לנשים עם ילדים יש סוגים שונים של תפיסה. ההפרדה בין המינים כתוצאה מן הכיבוש נמשכה לאורך השואה כולה. כשכתבתי את ספרי על מבצעי הפשע, הקדשתי פרק ל"גברים ונשים". גיליתי שבגטו, שיעורי הניצולים בקרב הנשים היו גבוהים יותר. לעומת זאת, יותר גברים מנשים נשלחו למחנות. פחות נשים שרדו במחנות מגברים. במילים אחרות, יש היבטים רבים שאפשר לחקור (למשל, ההשוואה בין הגטו למחנות), אבל רוב החוקרים לא עושים זאת, כי הם אינם מסתכלים על התמונה כולה. כדי לחקור נשים בשואה צריך להיות מומחה לשואה, לא מומחה לנשים. אני לא חושב שזה יחזיק מעמד זמן רב כתת-תחום. ילדים לעומת זאת הם היבט חשוב, שאותו יש לחקור באופן ברור יותר.

ש: קיים ויכוח לגבי הפוליטיקה היהודית ובתוכה. אתה שותף לחנה ארנדט בבזז למועצות היהודיות (היודנרטים). האם אתה יכול להרחיב את הדיבור על כך?

הילברג: אני לא שותף לחנה ארנדט בשום דבר, אם כבר, היא שותפה שלי בכך. לארנדט היו סיבות אישיות רבות לא לאהוב את הארגונים היהודיים, ואז היא קראה את כתב היד שלי על המועצות וכתבה מה שכתבה.

אבל עליכם להבין, המועצות לא היו שונות מן הקהילות שייצגו. אלה היו אנשים חשובים מהקהילה. אבל הם היו גם אנשים בינוניים, אחרת הם לא היו פונים אל הפוליטיקה היהודית. רובם לא רצו את התפקיד. כשהם ברחו, קראו להם בוגדים ורבים מהם התאבדו. ובכן, מה עשו המועצות? הן ניסו להציל. איך? בדרך שפעלו בה תמיד. עתירות. הסתגלות. משא ומתן. ואחרי המלחמה הושמעו תירוצים מתירוצים שונים. השאלה החשובה האמיתית היא, מה לא נעשה? כאיש מדע המדינה, חונכתי לפרט את האופציות. חייבים לפרט את האופציות. ראו את תיאוריית המשחקים. אף אחד בתחום תיאוריית המשחקים לא יכול לומר מהן האופציות ומה רוצים. אבל חייבים לקבל החלטות רציונליות: למזער את ההפסדים ולהגדיל את הרווח, אלה הן שתי אסטרטגיות בסיסיות. האסטרטגיה של המועצות היתה למזער את ההפסדים. כן, הם רצו למזער את ההפסדים ולכן הם היו מוכנים להקריב חיי

⁵ רינגלהיים (Ringelheim), מנהלת אגף ההדרכה במוזיאון השואה האמריקאי בווינגטון, ערכה מחקר חלוצי בניסיון להכניס את לימודי הנשים לחקר השואה.

אדם. עשרת אלפים מתו בתוך הגטו ורוב האחרים גורשו, ומדברים על פחות מעשרה אחוזים שניצלו מן המלחמה. האם זוהי הצלחה? האם אני מרושע או שמא אני מעלה נקודה תקפה? ההנהגה היהודית החמיצה משהו. הם לא הבינו את זה. כמובן, זוהי חכמה שלאחר מעשה. אני יצאתי בזמן, ב־1939. ב־1942 הגעתי למסקנה שיהודי אירופה מושמדים. לא שמעתי כלום מאף אחד מבני משפחתי, ויכולה היתה להיות רק מסקנה אחת. אפילו קהילת גטו יכולה לגלות מה קורה. הרכבת יוצאת – אפשר לגלות מה קורה. הגרמנים אפילו שלחו חזרה לגטו את הבגדים של המתים אחרי שניקו אותם. לא היתה שום דרך מלבד להגיע למסקנה. תפילין נשלחו חזרה. אבל אנשים שידעו, שמרו את הידע לעצמם. אני רוצה לספר לכם על מהנדס בלגי שהקהילה היהודית שכרה כדי שיברר לאן הרכבות נוסעות. הוא קונה כרטיס, מעמיד פנים שהוא מחפש עבודה ויורד בכל תחנה שנייה, הולך למסבאה המקומית ועוקב אחרי הרכבת עד שהיא מגיעה לאושוויץ. בוורשה רשמו את מספרי הרכבות וידעו שהן חוזרות ריקות באותו זמן, אז אפשר היה להבין לאן הן נסעו. אפשר היה לעשות יותר. הנקודה החשובה ביותר: המידע חייב היה להיחשף, אולם הוא לא נחשף. והיהודים לא הבינו את הלוחמה הפסיכולוגית נגד הגרמנים: תפיצו את השמועה שאם יוצא עוד משלוח, תרעילו בגז עוד עיר גרמנית. שלחו החוצה רשימות של פושעים כדי שיירו בהם אחרי המלחמה.

ש: אבל האם האנשים שפעלו בזמן אמת יכולים היו להפנים ידע שלאחר מעשה? הילברג: הם היו צריכים להבין את זה מוקדם יותר. אפילו הגרמנים סיפרו להם. כמובן, האמצעים היו דלים. אינני יודע כמה אנשים אפשר היה להציל. זה אותו טיעון כמו בקשר להפצצת אושוויץ. האם זה יכול היה להפסיק את ההרג? ולכן, אני אומר לכם, לישראל יש סיבה עמוקה לקיומה. עכשיו הם חייבים להתחשב במישהו אם הם מאיימים על היהודים. כל כוח, קטן ככל שיהיה, טוב יותר משום כוח. כמובן, הערבים אינם נאצים. זהו קשקוש, אבל פארנויה היא מחלה בעיני הגויים; מבחינת היהודים, היא התרופה. נתנו יותר מדי אמון באנשים, נתנו אמון אפילו בנאצים כשהם אמרו שלא יקרה לנו כלום. נתנו אמון באייכמן ב־1944 ונתנו אמון ברוזוולט – האיש הגרוע ביותר לתת בו אמון. סטפן וייז⁶ נתן אמון ברוזוולט. היהודים לא היו טיפשים, הם רצו להאמין. לא היתה להם היסטוריה של התנגדות. רק לשלם, לשלם.

ש: אני מניח שלפחות בנקודה זו אתה מסכים לחלוטין עם חנה ארנדט. אתה גם תמכת בביקורת של נורמן פינקלשטיין⁷ על הפוליטיקה היהודית בעניין ניצול השואה לצורכיהם הארגוניים.

⁶ ראש הקונגרס היהודי האמריקאי בשנות המלחמה.

⁷ ראו עמ' 23 בגיליון זה, הערה 6.

הילברג: פינקלשטיין הוא רציני, הסגנון שלו — לא. אבל הוא קרא את החומר הנוגע לבנקים השווייצריים ואני הסכמתי אתו. היה ניסיון לסחוט את הבנקים השווייצריים, אין ספק. אלה מילים קשות, אבל אני מוכן להשתמש בהן. הם התנהגו גרוע יותר משיילוק. הוא רצה ליטרה אחת בלבד. הם רצו עשר. ובכן, אני תומך בפינקלשטיין.

ש: אבל האין זה נכון שפינקלשטיין חוגג על הדימוי של היהודים כשיילוקים? הילברג: הוא צודק לגבי הסחיטה. לא ייתכן שהיה כל כך הרבה כסף. הקטגוריה הגדולה ביותר היתה שייכת לחשבונות שנסגרו. לרוב היהודים בפולין לא היה חשבון בבנק שווייצרי. אז איך מגיעים למיליארד וחצי דולר, פי עשרה אולי ממה שנלקח.